

РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Як відомо, гроші люблять тишу, але війна — це кризове явище для фінансів будь-якої країни — як для країни-агресора, так і країни-жертви. Російська імперія в Першій світовій війні є країною-агресором, яка, на перший погляд, була готова (у фінансовому плані) до неї, але вдавана фінансова стабільність рушилася буквально в перші місяці війни. Тому ми спробуємо з'ясувати передумови виникнення проблем у сфері грошового обігу в роки Першої світової війни, розглянути їхні соціально-економічні наслідки та способи вирішення, проаналізувати ефективність та результативність деяких антикризових заходів, які вживалися імперським урядом. Розглянемо питання, яким же чином ці процеси сприймалися населенням Наддніпрянської України. Проблематику економічного становища та грошового обігу в Україні досліджували у своїх працях такі вітчизняні науковці: О. Реєнт, О. Сердюк, І. Скоморович, В. Шевченко, О. Огуй, С. Пивоваров, П. Рябченко, П. Гай-Нижник та ін.

Ще напередодні Першої світової війни уряд Російської імперії видає указ від 27 липня 1914 р., що забороняв обмін кредитних білетів на золото й дозволяв Державному казначейству використовувати при розрахунках казначейські короткострокові зобов'язання в розмірах, зумовлених потребами військового часу. Витрати на війну за 1915–1916 рр. збільшилися в 9 разів, досягши 14,5 млрд руб. Кожен день бойових дій, за підрахунками російських економістів, обходився імперії 1914 р. близько 10 млн руб., 1915 р. — у 24 млн, 1916 р. — у 40 млн, а 1917 р. — 50–65 млн руб.¹ Інфляційний процес набирив значних обертів. Намагаючись виправити негативні тенденції у фінансовій сфері, уряд імперії дає право Держбанку на випуск не забезпечених золотом кредитних білетів. З весни 1915 р. у царській Росії почалася «розмінна криза», яка полягала в тому, що з обігу стали зникати монети, перетворюючись через свій металевий вміст у засіб накопичення. Спочатку зникли золоті, потім срібні, а згодом настала черга й мідних. До літа 1915 р. в обігу практично не залишилося монет, хоча необхідність у дрібних розмінних грошових знаках відчувалася. Таким станом речей населення було настільки незадоволене, що в окремих поселеннях назрівали бунти й безпорядки. Непоодинокі випадки вимагання силою від продавців решти розмінною монетою з одного рубля при покупці на дві або п'ять копійок фіксувалися в рапортах

* Автор висловлює вдячність кіровоградському колекціонеру Дмитру Сергійовичу Швецю за надані матеріали для ілюстративного ряду цієї статті.

¹ Кузнецова О. История экономики. — М., 2002. — С. 139.

жандармських управлінь. Так, у рапорті помічника начальника Чернігівського губернського жандармського управління зазначалося, що 12–14 серпня в м. Стародуб раптово зникла розмінна монета, недостатність якої особливо була відчутна в базарний день 14 серпня. На прохання поліції, Державним казначейством цього дня торговцям було видано декілька тисяч розмінних монет, але вони швидко розійшлися «по руках» і не потрапили в торговельний обіг. Оскільки «прибывшие в город из окрестных сёл и деревень крестьяне, вследствие того, что торговля сосредоточена в руках евреев, открыто выражали свою злобу против последних, считая именно и только их виновниками создавшегося положения», то назрівали «крупные беспорядки, по всей вероятности окончившиеся бы розгромом еврейских лавок и еврейского населения вообще»². Справи доходили до того, що на заводах і фабриках працівники вимагали виплату від 30 до 50% заробітної плати дзвінкою монетою. З метою уникнення робітничих хвилювань, жандармські управління спільно з фабрикантами звернулися до місцевих представництв Державного казначейства з клопотанням забезпечити необхідну кількість розмінної монети для виплати заробітної плати робітникам³. Ускладнення ситуації через зникнення монет мало місце і в інших українських регіонах⁴.

Граничні максимальні норми випуску срібної монети, встановлені ст. 28 Монетного статуту, де зазначалося, що «при выпуске серебряной монеты наблюдается, чтобы совокупное количество этой монеты в обращении не превысило суммы по расчёту трёх рублей на каждую душу общего числа населения империи»⁵, були не актуальними, оскільки «Петроградский монетный двор, работая без перерыва круглые сутки, не исключая и праздников, не может начеканить количества монеты, соответствующего потребности в ней»⁶. Доводилося навіть залучати інші країни до чеканки розмінних монет. Так було досягнуто домовленостей з японським урядом про чеканку на Осацькому монетному дворі монет вартістю в 15 і 20 коп. на суму 15 млн руб.⁷ Але ці заходи не могли змінити ситуацію на краще, тому з метою полегшення платежів по дрібних розрахунках Постановою Ради міністрів імперії від 25 вересня 1915 р. було вирішено випустити розмінні марки номіналом 10, 15 та 20 коп. взамін на срібну монету.

У розісланому Держбанком листі від 29 вересня 1915 р. № 44/а «О мерах содействия к успешному выпуску в обращение разменных марок» під

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф.1439, оп. 1, спр.1657, арк. 347–347 зв.

³ Там само, арк. 377–377 зв.

⁴ Там само, арк. 357, 402–403, 432, 444, 481, 498.

⁵ Устав монетный // Свод законов Российской империи. — СПб., 1912. — Кн. 2. — Т. VII. — С. 2.

⁶ Державний архів Кіровоградської області (далі — Держархів Кіровоградської обл.), ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 47.

⁷ Чеканка русских денег в Японии // Новое время. — 1915, 6/19 ноября. — С. 4.

грифом «Таємно» зазначалося: «Выпуск марок — мера временная. [...] Выпуск разменных марок вызван исключительно громадным спросом на разменную монету, возросшим за последнее время... Запасов серебра в распоряжении Монетного двора имеется более, чем достаточно, усиленная чеканка будет продолжаться, и, по накоплении необходимого количества серебряной монеты, марки будут изъяты с обращения»⁸. З метою популяризації специфічних розрахункових розмінних грошей у вищезазначеному листі пропонувалося керівникам контор і відділень Держбанку повідомити та роз'яснити губернаторам, військовій владі, міським головам, великим торговцям, промисловцям та іншим впливовим особам суть цих заходів і попросити їх із розумінням поставитися до ситуації й посприяти успішному запровадженню в обіг розмінних марок. Крім того, доручалося проводити моніторинг громадської думки населення щодо цього нововведення.

Для виготовлення марок було використано кліше поштових марок ювілейної серії, присвяченої 300-річчю царювання династії Романових випуску 1913 р. За вартістю, кольоровою гамою, зображенням та розміром розрахункові марки не відрізнялися від поштових (20x30 мм), але друкувалися на тонкому жовтуватому картоні, по 100 штук на листі, і не мали на звороті клею. Для зручності відділення купюр від листа була зроблена перфорація (як на поштових марках), хоча зустрічаються розмінні марки й без неї. Але головною їхньою відмінністю було те, що на зворотній стороні був надпис: «Имеет хождение наравне с разменной серебряной монетой», а над текстом — двоголовий імперський орел (рис.1). До відділень Держбанку на місцях розрахункові марки номіналом 10, 15 та 20 коп. масово почали надходити в жовтні 1915 р.

Рис. 1. Розмінні марки номіналом 10, 15 та 20 коп. випуску 1915 р.

Разом із тим, уряд не обмежився заміною лише срібної монети розрахунковими марками. У грошовому обігу почали відчувати очевидний дефіцит і мідної монети. Уже 29 вересня 1915 р. було опубліковано відповідне розпорядження міністра фінансів «Про випуск в обіг розмінних марок»⁹ за № 1990, в якому згадувався випуск марок номіналом не тільки 20, 15 та 10

⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 47.

⁹ О выпуске в обращение разменных марок: ст. № 1990 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб., 1915. — Отдел первый. — № 268 от 29 сентября 1915 г. — С. 2603–2604.

коп. — взамін срібних монет, а й номіналом 3, 2 та 1 коп. — взамін мідних. На виконання цього розпорядження 18 листопада 1915 р. Держбанк (відділ кредитних білетів) розіслав усім своїм конторам та відділенням лист № 55/а під грифом «Таємно» — «О разменных марках 1, 2 и 3 коп. дост. на случай выпуска их в обращение наравне с медной монетой». У ньому зазначалося, що міністр фінансів наголошує на тому, що марки вказаних дрібних номіналів потрібно випускати в обіг із банківських кас лише в надзвичайних випадках «при полном истощении запасов медной монеты, и при этом не иначе как по испрошении соответственного разрешения Центрального управления банка по телеграфу; после выпуска марок, выдача их из банковских касс должна производиться предпочтительно перед медной монетой, запасы коей в отделения не будут уже более подкрепляться Центральным управлением»¹⁰.

Рис. 2. Розмінні марки номіналом 1, 2 та 3 коп. випуску 1916 р.

Нові марки відрізнялися тим, що на їхньому зворотньому боці під зображенням державного герба над текстом «Имеет хождение наравне с разменной медной монетой» друкувалася цифра номінальної вартості марки та слово «коп.» (рис. 2).

Слід відмітити, що вищезазначений лист Держбанку попереджав про запланований випуск до кінця 1915 р. в обіг паперових грошових знаків нового зразка номіналом 1, 2, 3 і 5 коп., взамін мідних монет відповідної вартості.

Пізніше, а саме в 1917–1918 рр., було випущено розмінні марки номіналом 1, 2 і 3 коп., причому на однокопійчаній та двокопійчаній на лицьовій стороні містилися надпечатки чорною фарбою цифр «1» та «2». Це супроводжувалося вилученням попередніх розмінних казначейських знаків. Подібні надпечатки, скоріше за все, були обумовлені тим, що однокопійчані марки за кольором були схожі на п'ятнадцятикопійчані, а двокопійчані — на двадцятикопійчані (рис. 3).

Через схожість розмінних марок із поштовими нерідко дослідники помилково називають ці грошові знаки «поштовими марками», тоді як їхня однозначна офіційна назва — «розмінні марки», відповідно до функціональних об'єктів заміни — «розмінних монет». Неодноразово в літературі зустрічається визначення «гроші-марки». Проте доцільно використовувати пра-

¹⁰ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 62.

вильну назву цих незвичних гібридних грошових засобів, оскільки вона законодавчо та документально підтверджена.

Рис. 3. Розмінні марки номіналом 1 та 2 коп. випуску 1917–1918 рр. з надпечатками.

Траплялися випадки, коли розмінні марки використовували для франкіровки листів, на що був офіційний дозвіл із приписом начальника Головного управління пошти й телеграфів від 8 жовтня 1915 р. за № 8907, але разом із тим рекомендувалося роз'яснювати відправникам кореспонденції, що ці знаки призначені для заміни розмінної монети й використовувати їх як знаки поштової оплати не варто. В якості останніх розмінні марки використовувалися мало й на конвертах зустрічаються рідко. Більшість із них погашено «штемпелями ласки» («штемпель одолжения»), тобто на прохання філателістів.

Неповноцінність розмінних марок відчувалася не лише в недовірі, яку виражало населення, а й у тому факті, що відповідно до ст. 482 Митного статуту¹¹ не передбачалося сплати митних платежів розмінними марками, а лише державною російською золотою монетою або державними кредитними білетами в необмежених сумах. Якщо потребувався дріб'язок, то тільки державною російською срібною монетою на суму менше 5 руб., мідною — менше 20 коп. А, як відомо, одним із важливих критеріїв віднесення до грошей будь-яких розрахункових знаків є саме можливість сплати податків. Уряд, скоріше за все, розумів незвичність розрахункових марок у вигляді поштових, які вже за однією своєю формою психологічно налаштовували на несерйозне до них ставлення, і навіть зображення імператорів не додавали їм необхідної ваги.

Розмінні марки були незручними у використанні через дрібний формат, який у паперовому виконанні був недоцільним і нераціональним. Люди в Україні про марки-гроші говорили, що вони «не ходять, а літають», бо вітер видував їх із рук, а дівчата на Київщині співали:

Колись були срібні гроші, тепер самі марки,
Колись були гарні хлопці, тепер самі шмарки...

Через несприйняття розрахункових розмінних марок населенням Рада міністрів затвердила положення «О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов одно-

¹¹ Устав таможенный // Свод законов Российской империи. — СПб., 1912. — Кн. 2. — Т. VI. — С. 41

рублёвого достоїнства»¹², яке імператор підписав 6 грудня 1915 р. Цим документом передбачався випуск в обіг, нарівні зі срібною та мідною монетами, нових розмінних казначейських знаків гідністю в 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 та 1 коп. (рис. 4) та регламентувався вигляд розмінних казначейських знаків, зокрема й параметри розміру купюр: номіналом 50 коп. — приблизно 100х60 мм та від 1 коп. до 20 коп. — близько 80х45 мм. Друкувалися вони на папері з візерунковими водяними знаками¹³.

У пункті 7 вищезазначеного документа навіть було висловлено сподівання на те, що «по изготовлении Монетным двором достаточного количества разменной монеты, разменные казначейские знаки подлежат изъятию из обращения»¹⁴. Як показують подальші події, таке сподівання не виправдалося, оскільки виправити ситуацію з розмінною монетою не вдалося. Мало того, у зв'язку із випуском в обіг казначейських знаків планувалося поступово вилучати з обігу розмінні марки відповідних номіналів із подальшою повною заміною їх на казначейські знаки. Так, у листі Держбанку від 18 грудня 1915 р. за № 58/а «О выпуске в обращение разменных казначейских знаков и кредитных билетов 1 руб. достоинства видоизменённого образца 1898 года», адресованого конторам, відділенням Держбанку й казначействам, зазначалося, що «по мере получения и выпуска разменных знаков 10, 15 и 20 коп. достоинств прекращать выпуск разменных марок соответствующего достоинства»¹⁵. Але такий обмін було значно продовжено в часі, оскільки друк казначейських знаків не повністю задовольняв потреби в розмінних грошових одиницях. Розмінні марки навіть «пережили» казначейські знаки, бо в 1916 та 1917 рр. відбулися додаткові випуски марок, про що говорилося вище. Це супроводжувалося вилученням розмінних казначейських знаків. Випуск розмінних марок тривав включно до 1919 р. з певною динамікою росту, яка 1918 р. досягла максимального обсягу на суму 139,3 млн руб.

Що стосується казначейських знаків, то деякі дослідники вважають, що «знаки 10, 15 и 20 копеек были тиражированы, но в обращение так и не попали (основная их часть была уничтожена). [...] Казначейские знаки выпускались по 1918 год и считались вышедшими с обращения с 1 августа 1919 года»¹⁶.

¹² О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства: ст. № 2722 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб., 1915. — Отдел первый. — № 362 от 17 декабря 1915 г. — С. 3508–3513.

¹³ Там же. — С. 3509–3513.

¹⁴ Держархів Кіровоградської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 46, арк. 66.

¹⁵ Там само, арк. 65.

¹⁶ Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769–1917 годов. — М., 2004. — Часть 3: Государственные бумажные денежные знаки 1898–1917 годов. — С. 64.

Рис. 4. Розмінні казначейські знаки випуску 1915–1917 рр.

Таблиця 1

Випуск розмінних марок в обіг, млн руб.¹⁷

Рік	Номинал, коп.						Всього
	1	2	3	10	15	20	
1915	0,04	0,04	0,05	13,6	15,6	19,4	48,73
1916	-	-	-	16,8	20,5	19,6	56,9
1917	0,5	0,7	1,0	32,8	40,9	41,6	117,5
1918	2,1	3,4	2,8	31,8	75,0	24,2	139,3
1919	0,3	0,5	1,7	31,4	36,6	43,4	113,9
Всього	2,94	4,64	5,55	126,4	188,6	148,2	476,33
Штук, млн	294	232	151,7	1264	1257,3	741	3940

Відомі фальсифікати розмінних марок, виготовлені з пропагандистськими цілями в одній із друкарень Німеччини. Замість оригінального тексту на їхньому звороті було надруковано: «Имеет хождение наравне с грабежом обманом правителей» та «Имеет хождение наравне с банкротом серебряной монеты». Призначалися фальсифікати для ведення підривної діяльності на території Росії, але у зв'язку з революцією не були використані за прямим призначенням. Невелика кількість таких марок була видана російським військово-полоненим (перед їхнім поверненням до Росії) в обмін на німецькі гроші.

Рис. 5. Фальсифікати розмінних марок (зворотна сторона).

Таким чином, різкий перехід грошової системи Російської імперії із золотого монометалізму до паперово-кредитної системи саме перед початком Першої світової війни, а також значні фінансові військові витрати спричинили зникнення з обігу перш за все золотих монет, а до літа 1915 р. — і дрібних срібних та мідних монет. Населення вилучало їх з метою нагромадження. Фактично імперський уряд зі значним запізненням приймав антикризові рішення щодо заміни дрібної розмінної монети на нові паперові розмінні марки та розмінні казначейські знаки, що призводило до розвитку відкритих інфляційних процесів, підривало стабільність рубля як грошової одиниці та сприяло соціальному напруженню.

¹⁷ Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–1925 годах / Под ред. Л.Н. Юровского. — М., 1926. — С. 81–84.